

# Wartości poznawcze kategorii „kapitalizmu patchworkowego”: zalety, ograniczenia i wyzwania badawcze

Krzysztof Jasiecki\*

## Abstrakt

Artykuł jest głosem w dyskusji nad wybranymi aspektami obszernego opracowania Juliusza Gardawskiego i Ryszarda Rapackiego prezentującego nową wersję koncepcji „kapitalizmu patchworkowego” w Europie Środkowej i Wschodniej. Dyskutowane są różnice założeń teoretycznych i metodologicznych „starej” oraz „nowej” konceptualizacji „idealnej odmiany kapitalizmu patchworkowego”, która skupia się na specyfice architektury instytucjonalnej pokomunistycznych państw Unii Europejskiej. Przedstawione zostały pytania i sugestie zwracające uwagę na silne i słabe strony podjętej próby wypracowania własnego, nowatorskiego podejścia Autorów do podejmowanej przez nich problematyki. Celem artykułu jest przyczynienie się do wzmocnienia wartości poznawczej koncepcji „kapitalizmu patchworkowego” dla uczynienia z niej perspektywy teoretyczno-metodologicznej bardziej użytecznej w debacie o kierunkach rozwoju Polski, innych państw naszego subregionu, a także całej UE. Nowa konceptualizacja „kapitalizmu patchworkowego” wraz narzędziami analizy jego różnych wymiarów ma duży potencjał poznawczy, który wykracza poza wnioski o „hybrydowym” bądź „mieszanym” charakterze systemu instytucjonalnego części państw UE. Taka bardziej adekwatna konceptualizacja wymaga jednak pewnego doprecyzowania, w tym również uwzględnienia przynajmniej niektórych odpowiedzi na sformułowane pytania i sugestie badawcze.

**Słowa kluczowe:** nowe zastosowanie Weberowskiej metody typu idealnego, kapitalizm w UE, specyfika kapitalizmu w Europie Środkowo-Wschodniej, kapitalizm patchworkowy

**Kody klasyfikacji JEL:** P16, Z13

---

\* Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, e-mail: [krzysztof.jasiecki@sgh.waw.pl](mailto:krzysztof.jasiecki@sgh.waw.pl), <https://orcid.org/0000-0003-0433-9194>

Poniższy komentarz traktuję jako głos w dyskusji nad wybranymi aspektami ważnego artykułu, znacząco wykraczającego poza typowe teksty akademickie, zarówno pod względem objętości, jak i merytorycznej zawartości. Przygotowane przez profesorów Juliusza Gardawskiego i Ryszarda Rapackiego obszerne opracowanie – liczące blisko osiemdziesiąt stron! – stosunkowo łatwo może zostać rozszerzone do rozmiarów książki i zapewne niebawem tak się stanie. Chociaż badacze akcentują pewne odrębności swojego intelektualnego wkładu w dyskutowanym tekście, ze względu na ich bliską współpracę w jego powstaniu dla uproszczenia używam zbiorczego określenia Autorzy. Opracowanie stanowi pogłębioną i rozszerzoną konceptualizację badań nad „kapitalizmem patchworkowym” w Europie Środkowej i Wschodniej (EŚW). Jest efektem dyskusji oraz projektów realizowanych od 2015 roku (wraz ze współpracownikami z SGH), które łączą analizy z kręgu nowej ekonomii instytucjonalnej, socjologii i antropologii ekonomicznej, porównawczej ekonomii politycznej i dyscyplin pokrewnych. Rozwijają koncepcje zawarte w dwóch monografiach prezentujących założenia teoretyczne i wyniki badań empirycznych publikowanych przez badaczy związanych z projektami podejmującymi tę problematykę [Rapacki (ed.) 2019; Rapacki 2019]<sup>1</sup>.

Główne tezy opracowania były przedstawione i dyskutowane podczas seminarium *Patchworkowy kapitalizm – nowa konceptualizacja*, zorganizowanego w Kolegium Ekonomiczno-Społecznym SGH w Warszawie 14 grudnia 2022 roku. „Kapitalizm patchworkowy” Autorzy uznają za nową kategorię badawczą w studiach porównawczych nad gospodarkami państw postkomunistycznych, odmienną od modeli kapitalizmu zachodnioeuropejskiego współistniejących w Unii Europejskiej (UE). Stawiają strategiczne, nie tylko dla swojej koncepcji, pytanie: jakie cechy architektury instytucjonalnej sprawiają, że porządki społeczno-gospodarcze w EŚW są szczególnie podatne na niestabilność i „hybrydyzację” łączącą często chaotycznie elementy różnych rozwiązań ustrojowych? Trafnie zwracają uwagę, że cechy te skłoniły wielu badaczy zajmujących się studiami porównawczymi do porzucenia interpretacji kapitalizmu postkomunistycznego przez pryzmat spójnych modeli typu zachodniego i poszukiwania nowych teorii wyjaśniających specyfikę tego regionu.

Powyższa kwestia stała się jedną z głównych przesłanek wprowadzenia kategorii „kapitalizm patchworkowy”. Jak definiowana jest ta kategoria? Jakie nowe treści wnosi do studiów nad EŚW? Na co zwraca największą uwagę? Jakie są zalety i ogra-

---

<sup>1</sup> Autorzy podejmowali tę problematykę już wcześniej w wielu opracowaniach dotyczących specyfiki kapitalizmu wyłaniającego się w EŚW po rozkładzie systemu komunistycznego. Przejawami takich poszukiwań były m.in. badania dotyczące uczestnictwa aktorów stosunków pracy w przemianach gospodarczych [np. Gardawski 2013; Gardawski (red.) 2009; Rapacki 2018: 203–223].

niczenia posługiwania się nią? Jakie tworzy wyzwania badawcze? Pogłębiona odpowiedź na tego rodzaju pytania wymaga wskazania najważniejszej wartości dodanej diskutowanego opracowania w porównaniu z wcześniejszymi publikacjami Autorów. Dla celów niniejszego tekstu wskazuję w tym zakresie trzy główne obszary: 1) zaktualizowaną i uporządkowaną autorsko charakterystykę literatury przedmiotu; 2) wprowadzenie do typologii kapitalizmu w krajach EŚW nieuwzględnianego dotąd specyficznego wymiaru kapitalizmu postkomunistycznego oraz 3) modyfikację interpretacji kategorii „kapitalizm patchworkowy”.

Przedstawiony tekst zawiera bardzo dobry przegląd literatury teoretycznej i empirycznej dotyczącej kapitalizmu postkomunistycznego wraz z obszerną, kompetentnie dobraną bibliografią. Charakteryzuje krytycznie rozmaite koncepcje i typologie kapitalizmu, ze szczególnym uwzględnieniem tych, które dotyczą EŚW. Przegląd ten mocniej zakorzenia teoretycznie narrację opracowania, dostarczając również nowych narzędzi do analizy podejmowanych zagadnień. Równocześnie stanowi znakomite kompendium informacji i wiedzy na temat stanu badań tej problematyki, m.in. z rozbudowanymi uwagami dotyczącymi definiowania i zastosowania Weberowskiej metody typu idealnego w odniesieniu do wybranych, kluczowych cech kapitalizmu w państwach EŚW. Porządkując teoretycznie obszerną literaturę przedmiotu, Autorzy rozwijają własny oryginalny podział referowanych koncepcji na trzy grupy: 1) bezpośrednio posługujących się standardowymi ramami odniesienia, tj. perspektywą *Varieties of Capitalism* (VoC), zgodną z koncepcją Petera Halla i Davida Soskice’a; 2) stosujących z pewnymi zmianami podejście VoC oraz 3) korzystających z podejść niestandardowych, w zdecydowanej większości wypracowujących własną metodologię i kryteria klasyfikacji kapitalizmu w EŚW. Chociaż kryteria tego podziału i rozróżnienie trzech grup badań nad diskutowaną problematyką zostało już przedstawione we wcześniejszych publikacjach, to w nowej conceptualizacji stały się one bardziej czytelne, obejmują także więcej pozycji literaturowych. Poglądowym i użytecznym podsumowaniem głównych ustaleń teoretycznych dotyczących typów gospodarek rynkowych w EŚW jest Tabela 1 zawierająca obraz porównawczy najbardziej reprezentatywnych badań nad kapitalizmem postkomunistycznym. Tabela ta wyszczególnia autora bądź autorów ważnych publikacji, daty ich wydania, badaną próbę porównywanych państw, teoretyczny punkt odniesienia (głównie VoC), najważniejsze wyniki typologiczne oraz odrębne warianty kapitalizmu w porównywanych krajach.

Analiza zawartości Tabeli 1 stała się dla Autorów przesłanką do sformułowania szeregu wniosków o istotnym charakterze teoretycznym, uogólniających dotychczasowy stan badań. Na przykład, bezpośrednie zastosowanie standardowych ram

analitycznych z reguły prowadzi do wyników mylących lub niejednoznacznych, które nie identyfikują odrębnego modelu lub modeli postkomunistycznego kapitalizmu w EŚW; często sprowadza się do ogólnikowego wniosku o ich „hybrydowym” lub „mieszanym” instytucjonalnie charakterze. Z kolei teza, że nowe typy kapitalizmu w tym regionie są odrębne od wzorców ustalonych w badaniach kapitalizmu zachodnioeuropejskiego, pojawia się w niektórych podejściach modyfikujących standardowe ramy odniesienia (jak w koncepcji „zależnych gospodarek rynkowych”) oraz we wszystkich podejściach niestandardowych. W tym miejscu nasuwa się jednak pytanie, dlaczego Autorzy nie zaklasyfikowali swoich dwóch publikacji do żadnej z zaproponowanych przez nich kategorii badań nad kapitalizmem postkomunistycznym i nie przypisali ich do Tabeli 1?

We wcześniejszych pracach odwołują się do założeń teoretycznych i metodologii „odmian kapitalizmu” w wariancie Bruno Amable’a, które wpisują się w kategorię zastosowań standardowych ram odniesienia z pewnymi zmianami lub rozszerzeniami. Zwłaszcza, że prace Beaty Farkas powołującej się na te same inspiracje teoretyczno-metodologiczne zostały zaliczone do tej właśnie grupy koncepcji (analogicznie jak tekst Cernata na temat rumuńskiego „kapitalizmu koktajlowego”). Być może owo zaniechanie motywowane jest ewolucją ich teoretycznych identyfikacji, artykułowaną w nowej konceptualizacji „kapitalizmu patchworkowego”. Taką możliwość sugeruje ostatnia książka, w której znajdujemy uwagę, że Autorzy „podjęli próbę emancypacji metodologicznej i zastosowania własnego podejścia oraz metod analizy” [Rapacki (red.) 2019: 82]. Jednakże w nowej konceptualizacji specyfiki kapitalizmu w EŚW odnotowują, że z wielu powodów (przede wszystkim dużej zmienności politycznej i niestabilności instytucjonalnej) badanie systemów gospodarczych w tym regionie „wymaga korzystania z narzędzi, których brak jest w większości schematów teoretycznych ekonomii głównego nurtu, ale także brak w narzędziowni nowej ekonomii instytucjonalnej”.

Na tym tle uwagi o „ograniczeniach siatki pojęciowej zaczerpniętej z teorii interpretujących zachodnie ekonomie polityczne” oraz wchodzenie w nowe obszary instytucjonalne i otwarcie na inne perspektywy badawcze mogą być rozmaicie rozumiane. Na przykład jako zapowiedź daleko idącej rewizji lub zmiany poglądów, która wykracza poza „pogłębianie i rozwijanie” dotychczasowego dorobku bądź jako przejaw niespójności założeń i metodologii pomiędzy kolejnymi konceptualizacjami „kapitalizmu patchworkowego”. Czy zatem nowa konceptualizacja stanowi jedynie uzupełnienie dotychczasowych typologii kapitalizmu (a jeśli tak, to których) o nowy wymiar? Czy Autorzy chcą rozwijać swoją koncepcję, posługując się narzędziami teoretycznymi, które krytykują jako nieadekwatne do badania kapitalizmu

w EŚW? Jeśli jednak wprowadzają modyfikacje lub dokonują dalej idących zmian teoretycznych, wskazane jest uzasadnienie, na ile nowa koncepcja „kapitalizmu patchworkowego” dostarcza lepszego oprzyrządowania narzędziowego do badań nad tą problematyką i w czym się to wyraża. Taka sytuacja rodzi również istotne pytania o głębsze teoretyczne relacje między wcześniejszą a nową konceptualizacją „kapitalizmu patchworkowego”.

Potwierdzeniem zasadności takich zastrzeżeń są odwołania do koncepcji, które posłużyły Autorom do przygotowania nowej wersji „idealnego kapitalizmu patchworkowego”. W oparciu o przegląd zawarty w Tabeli 1 oraz autorską narrację opracowania można odnieść wrażenie, że nowa konceptualizacja „kapitalizmu patchworkowego” w EŚW zmierza w kierunku przejścia od zmodyfikowanych i rozszerzonych standardowych ram odniesienia do podejścia niestandardowego, ewoluującego w kierunku własnej metodologii wykraczającej poza wcześniej przyjętą perspektywę badawczą. W takiej zmianie można widzieć jedną z możliwości rozwoju badań nad „kapitalizmem patchworkowym”, co zwłaszcza w przypadku rozwoju wieloletnich projektów nie byłoby zaskakujące. Jednak dyskutowana konceptualizacja nie daje tu jasnych odpowiedzi. W efekcie wydaje się, że do „starych” badań współczynników podobieństwa Autorzy próbują dołączyć wyniki badań podejmowanych w odmiennej perspektywie teoretycznej, bazującej na innych założeniach, metodologii, siatce pojęciowej i podejmowanych problemach. Taki odbiór stawia w centrum uwagi kwestię spójności teoretyczno-metodologicznej nowej konceptualizacji „kapitalizmu patchworkowego” w porównaniu z poprzednią wersją. Za zasadniczą przesłankę powyższej interpretacji można uznać inspiracje teoretyczne, do których nawiązuje nowa konceptualizacja. Autorzy przywołują niedawną publikację Clausa Offe jako znaczący impuls dla kolejnych badań charakteryzujących głównych beneficjentów sprywatyzowanego majątku produkcyjnego, tworzenie i obsadzanie kadrowe instytucji politycznych, rolę „graczy zewnętrznych” w zmianach ustrojowych (w tym zachodniego „podboju” EŚW) oraz dziedzictwo państwowo-socjalistycznej przeszłości. Podjęcie takiej problematyki odchodzi jednak radykalnie od badań współczynników podobieństwa porównujących za pomocą zestawu wybranych zmiennych architekturę instytucjonalną państw posocjalistycznych i modeli kapitalizmu „starych” państw UE. Przykładowo, dziedzictwo państwowo-socjalistycznej przeszłości czy skala prywatyzacji majątku produkcyjnego w EŚW nie mają adekwatnych odpowiedników w wariantach instytucjonalnych państw zachodnich. Analogicznie, bezprecedensowo duży jest udział i rola kapitału zagranicznego w gospodarkach większości krajów posocjalistycznych oraz partyjne zawłaszczanie państwa obciążone tradycjami i wzorcami postnomenklaturowymi.

W niektórych aspektach (np. w przypadku roli „graczy zewnętrznych” w EŚW) nowa konceptualizacja „kapitalizmu patchworkowego” nawiązuje do problematyki określanej wcześniej przez Autorów za pomocą kategorii tzw. kotwicy integracyjnej – zmiennych wyjaśniających niejednorodność architektury instytucjonalnej będącej mieszanką elementów różnych odmian kapitalizmu współistniejących w tym samym kraju. Jednak dotychczasowe badania nie poświęcały większej uwagi kwestii wpływu reguł dostosowania krajowych instytucji do wymogów UE bądź roli kapitału zagranicznego w transformacji EŚW. Stąd analizy „kapitalizmu patchworkowego”, chociaż bardzo interesujące i stymulujące, ale nieuwzględniające takich aspektów budowy gospodarki rynkowej budziły, w mojej ocenie, zasadnicze wątpliwości, jako ignorujące zagadnienia o strategicznym znaczeniu. Zwłaszcza że szczególna rola „graczy zewnętrznych” jako jednych z kluczowych uczestników zmian gospodarczych, a także różne inne następstwa ich działalności (polityczne, regulacyjne, strukturalne itd.) stały się, zdaniem wielu badaczy, systemowym wyróżnikiem postkomunistycznego kapitalizmu. Dobrze oddał wagę tej kwestii Tony Judt, który przywołał dowcip opisujący na początku lat 90. XX wieku dwa główne zagrożenia stojące przed Czechami: „że Niemcy poczynią ogromne inwestycje i wykupią miejscową gospodarkę i że nie poczynią żadnych inwestycji i gospodarka znajdzie się w zastoju” [Judt 2012: 151].

Ze względu na odmienne założenia, wcześniejsza konceptualizacja „kapitalizmu patchworkowego” istotnie ignorowała problematykę kapitału zagranicznego, pomimo obszernej literatury wskazującej na znaczenie tego zagadnienia. A przecież co najmniej od globalnego kryzysu finansowego powszechne stało się przekonanie, że „kapitał ma narodowość”, a zarządzanie jego przepływami wzmacnia wpływy *transnational business class* i państw umiejętnie korzystających z szans globalizacji, co ma istotne implikacje również dla krajów przyjmujących inwestorów zagranicznych.

W takim kontekście warto odnotować, że nowa interpretacja „kapitalizmu patchworkowego” odwołuje się – inaczej niż wcześniejsza wersja – do schematów pojęciowych, które odmiennie sytuują położenie EŚW w międzynarodowej ekonomii politycznej. Perspektywa odmian kapitalizmu w zmodyfikowanej wersji Amable, podobnie jak inne koncepcje w ramach nowego instytucjonalizmu, mieści się w nurcie ekonomii neoklasycznej. Natomiast przywoływana jako szczególnie inspirująca Autorów, skonstruowana przez Martina Myanta i Jana Draho kupiła oryginalna typologia kapitalizmu postkomunistycznego jest zdecydowanie bliższa odmianom neomarksizmu i innych krytycznych teorii, takich jak analiza systemów-światów wprowadzająca podział na kraje rdzenia, pół-peryferie i peryferie globalnego kapitalizmu. Typologia ta łączy charakterystyki zróżnicowań gospodarczych badanych krajów z wybranymi wymiarami architektury instytucjonalnej zestawianymi z for-

mami ich międzynarodowej integracji gospodarczej. Zastosowanie tych form (wraz z kilkoma innymi kryteriami) umożliwiło wyodrębnienie pięciu odmian kapitalizmu w państwach EŚW.

Wspólną cechą tych odmian kapitalizmu stało się podporządkowanie krajów EŚW podmiotom i regułom przenoszonym z państw wysoko rozwiniętych, które wspierały zmiany ustrojowe w tym regionie, nadając im (jak pomiędzy I oraz II wojną światową) charakter peryferyjny. Jest zastanawiające, dlaczego tego rodzaju inspiracje pojawiły się dopiero w nowej konceptualizacji „kapitalizmu patchworkowego”, skoro jej Autorzy od dawna znali prace Myanta i Drahokoupila (książka została opublikowana w 2011 roku)? Wcześniej znajdujemy stwierdzenie, że typologia Myanta i Drahokoupila „nie pozwala na uchwycenie czynników decydujących o specyfice architektury instytucjonalnej, np. Polski, w porównaniu z Czechami czy Węgrami” [Rapacki (red.) 2019: 76]<sup>2</sup>. Późniejsze zmiany w niektórych krajach regionu zakwestionowały przesłanki tego podejścia. Przykładowo, gospodarki rynkowe drugiej kategorii uzależnione od inwestorów zagranicznych, które w koncepcji Myanta i Drahokoupila charakteryzował demokratyczny system polityczny i matryca instytucjonalna wzorowana na krajach UE, ewoluują w kierunku nowego autorytaryzmu<sup>3</sup>. Dotyczy to także typologii Dorothee Bohle i Beli Greskovitsa z 2012 roku, którzy określali kraje Grupy Wyszehradzkiej mianem „neoliberalizmu zakorzenionego” (*embedded neo-liberal type*).

Zmiany polityczne na Węgrzech i w Polsce podważyły zasadność przywołanych ustaleń typologicznych. Skłaniają też do zastanowienia, w jakim zakresie neoliberalizm był faktycznie zakorzeniony w tych państwach, skoro stosunkowo łatwe stało się wprowadzenie antysystemowych zmian politycznych i instytucjonalnych. Częste zmiany polityczne i ustrojowe, zachodzące w przeciwnych kierunkach w stosunkowo krótkim okresie, sprzyjają pytaniom o status teoretyczny „kapitalizmu patchworkowego”. Czy jest to kategoria średniego zasięgu adekwatna w określonej przestrzeni i w pewnym czasie, czy też może być użyteczna bardziej długookresowo?

<sup>2</sup> W tym kontekście nie jest też jasne, dlaczego Autorzy, chociaż przywołują książkę pod redakcją Davida Lane’a i Martina Myanta *Varieties of Capitalism in Post-Communist Countries*, pomijają ją w Tabeli 1.

<sup>3</sup> 15 września 2022 roku posłowie Parlamentu Europejskiego (PE) określili oficjalnie Węgry jako państwo „autokracji wyborczej”, tj. systemu konstytucyjnego, w którym odbywają się wybory, ale brak jest poszanowania dla demokratycznych norm i standardów [Parlament Europejski 2022b]. Zbliżone oceny, chociaż nieco łagodniejsze, formułuje PE wobec Polski. Obydwa państwa kojarzone są w PE z ryzykiem „poważnego naruszenia wartości UE”, które powoduje, że nie należy zatwierdzać krajowych planów w ramach Instrumentu Odbudowy i Zwiększania Odporności (IOiZO) „do czasu osiągnięcia postępów” [Parlament Europejski 2022a]. W okresie pisania tego tekstu Węgry i Polska nie otrzymały środków z IOiZO.

A może jest przydatna także w stosunku do innych krajów ulokowanych na peryferiach lub pół-peryferiach nowoczesnego kapitalizmu?

Dla zilustrowania zasadności takiego pytania warto w dyskusji o ośnwie i „kapitalizmie patchworkowym” przywołać Roberta Putnama, który na początku lat 90. pisał: „Wiele z dawnych społeczeństw komunistycznych miało słabe tradycje obywatelskie przed nastaniem komunizmu, a rządy komunistyczne nadużyły i te ograniczone zasoby kapitału społecznego. Bez norm odwzajemniania i sieci obywatelskiego zaangażowania Hobbesowska sytuacja Mezzogiorno – amoralny familizm, klientelizm, bezprawie, nieskuteczne rządy i stagnacja gospodarcza – wydają się bardziej prawdopodobne niż udana demokratyzacja i rozwój gospodarczy. Palermo może obrazować przyszłość Moskwy” [Putnam 1995: 289].

Jeśli rozpatrywać ten pogląd również jako diagnozę ostrzegawczą, to nasuwa się pytanie, czym różni się „kapitalizm patchworkowy” w EŚW od podobnych zjawisk i tendencji w państwach kapitalizmu śródziemnomorskiego? Zwłaszcza że jednym z najważniejszych wyników dotychczasowych badań nad „kapitalizmem patchworkowym” było twierdzenie, że większość krajów EŚW<sup>11</sup> znalazło się najbliżej śródziemnomorskiego modelu kapitalizmu pod względem wartości zmiennych wyjściowych (czynników gospodarczych), lecz były one znacznie bardziej podobne do modelu kontynentalnego w wartościach zmiennych wejściowych (rozwiązań instytucjonalnych). Stwierdzenie to, mające także wartość prognostyczną (zwłaszcza jeśli kraje EŚW będą się upodabniać do modelu śródziemnomorskiego), sugeruje potrzebę wyraźnego zaznaczenia odrębności koncepcji „kapitalizmu patchworkowego” naszego regionu od „mieszanych gospodarek” (*mixed economies*) Europy Południowej. Być może należy mocniej podkreślać, że koncepcja „kapitalizmu patchworkowego” dotyczy jedynie EŚW. W taki sposób postąpili Nölke i Vliegenthart, których koncepcja *dependent market economies* jest kojarzona głównie z krajami Grupy Wyszehradzkiej, chociaż może mieć zastosowanie również wobec innych europejskich państw postkomunistycznych.

Jest to zagadnienie tym bardziej istotne, że wraz z tendencjami globalizacyjnymi w wielu regionach i krajach pojawiły się specyficzne problemy, wynikające z zaszłości historycznych oraz warunków lokalnych. Przykładem jest właśnie Europa Wschodnia. Tendencje te powodują, że procesy modernizacji stały się bardziej złożone, wykraczają poza naśladownictwo Zachodu i następują w rozmaitych kierunkach [Jackson, Sorensen 2006: 223–225]. Z kolei od globalnego kryzysu finansowego narastają kryzysy, erozja i przekształcenia narodowych modeli kapitalizmu także w państwach, które były punktami odniesienia w międzykrajowych badaniach porównawczych, a zmiany łączą w rozmaity sposób instytucjonalną konwergencję i dywergencję

[Eurofound 2018: 10]. Kapitalizm nie tylko w EŚW staje się politycznie i ustrojowo bardziej labilny, zmienny. Przejście do czwartej rewolucji przemysłowej, pandemia COVID-19 i wojna w Ukrainie od 2022 roku w nowy sposób podważają spójność logik instytucjonalnych, wykazują ich dysfunkcjonalność i fragmentację, co obrazują wymuszone przez kryzysy nowe przejawy rosnącej roli państwa, polityki klimatycznej i energetycznej, zmiany w zakresie stosunków pracy, polityki społecznej itd. W takim kontekście warto dostrzegać wagę impulsu poznawczego, który w zakresie współczesnego kapitalizmu dostarczają badania nad państwami azjatyckimi. Wskazują one na ograniczenia zachodnich koncepcji i ich siatki pojęciowej, a także wielu ustaleń badawczych rozwijanych w dyskusji o różnorodności kapitalizmu, w tym m.in. typologii Amable wyróżniającej kapitalizm azjatycki. Na fali rosnących zainteresowań „nowymi krajami uprzemysłowionymi” niektórzy badacze twierdzą, że niemal wszystkie azjatyckie formy kapitalizmu (z wyjątkiem Japonii) są zasadniczo odmienne od wariantów zachodnich. To powoduje, że ich charakterystyki wymagają wykroczenia poza utrwalone ramy teoretyczne, wypracowane w zupełnie innym kontekście historycznym i kulturowym. Przejawem takich poszukiwań są wyniki porównań głównych gospodarek azjatyckich i wyróżnienie pięć ich modeli: postsojalistyczny, wysoko rozwiniętych miast, Azji Południowej oraz wysoko rozwiniętej Azji Północnej i Japonii [Witt, Redding 2013].

Powyższe uwagi dodatkowo wzmacniają potrzebę badań nad „patchworkowym” charakterem kapitalizmu; niektórzy liderzy neoliberalnych przemian w latach 90. przekształcili się w modelowe przykłady „nieoliberalnych demokracji” lub „prawicowego populizmu” w EŚW. „Skokowy” demontaż autorytarno-socjalistycznej osnowy instytucjonalnej za pomocą odgórnego „liberalizmu państwowego” ma współcześnie swój populistyczny odpowiednik w odwracaniu kierunku zmian ustrojowych – w podporządkowaniu instytucji arbitralnej woli lidera partyjnego, znoszeniu zasad podziału i równowagi władz, skrajnej instrumentalizacji prawa, kontroli mediów, budowaniu kontrelity, ograniczaniu swobody badań naukowych i wolności sztuki, a także reglamentowaniu działalności organizacji pozarządowych [Sadurski 2022].

Powstaje jednak zasadnicze pytanie: czy kategoria „kapitalizmu patchworkowego” pozwala na precyzyjne uchwycenie czynników decydujących o specyfice architektury instytucjonalnej w krajach EŚW? Wydaje się, że w obecnej wersji raczej tak nie jest. Wciąż brak klarownych przesłanek umożliwiających zaliczenie państw lub grup krajów do kategorii typów wyszczególnionych w perspektywie patchworku. Równocześnie kategoria ta w pewnych aspektach wydaje się nazbyt wąska.

Chociaż Autorzy zmierzają do zarysowania specyficznego typu idealnego kapitalizmu odrębnego od wzorów przyjętych w badaniach kapitalizmu zachodnioeuropejskiego,

to na obecnym etapie prac nad nową konceptualizacją nie jest jasne, w jaki sposób typologia w perspektywie patchworku (Tabela 3) przekłada się na empiryczne możliwości zaliczania poszczególnych państw do którejś z czterech wyszczególnionych kategorii – typu spójnego, mieszanego itd. Brakuje oprzyrządowania wskaźnikowego umożliwiającego taką procedurę. Przykładowo: za pomocą jakich wskaźników zaliczymy Polskę, Słowenię i Estonię do odpowiednich kategorii typologii „kapitalizmu patchworkowego”? Czy zakwalifikowanie państw do jednej z odmian takiej typologii umożliwia charakterystykę ich odmienności lub specyfiki także w kategoriach podobieństw subregionalnych, np. republik bałtyckich czy Bałkanów Zachodnich?

Możliwość zbyt wąskiego definiowania tej kategorii wynika z jej istotnego pogłębienia i uszczegółowienia. W porównaniu z wcześniejszymi publikacjami, znacząco wzbogacona została interpretacja „kapitalizmu patchworkowego” i instytucjonalnej „osnowy” jako fundamentalnych reguł gry. Charakterystyka schematu pojęciowego typu idealnego przedstawia wiele aspektów rozbudowujących znaczenia związane z tą kategorią. Typ idealny patchworku zawiera odniesienia do różnych definicji instytucji, teorii anomii Mertona i kategorii zakorzenienia (*embeddedness*) instytucji gospodarczych zaczerpniętej od Polanyi’ego. W skład nowego „typu idealnego” wchodzi czteropoziomowa koncepcja uwarstwienia instytucji Williamsona, analizy dualnych uwarstwień „osnowy” i „wątku”, długotrwałych struktur głębokich, stanowiących „drugą naturę” społeczeństw. W efekcie, rozbudowany schemat pojęciowy „kapitalizmu patchworkowego” i jego typologia wprowadzają tyle pojęć związanych z tą ideą oraz jej konkretyzacjami, że powstaje pytanie, w jaki sposób charakteryzować wymiary, jakimi wskaźnikami mierzyć, jak odróżniać odmienne rodzaje tego kapitalizmu? Czy taka analityczna wielowymiarowość nie zawęży możliwości stosowania przywoływanej kategorii? Wielość wymiarów wymusza konieczność posługiwania się danymi, które w wielu krajach regionu mogą być trudno dostępne bądź będą wymagały przeprowadzenia specjalnych badań. Prawdopodobnie użyteczne może być zawężenie wskaźników do mniejszej grupy typologicznie najważniejszych, o największym ładunku poznawczym.

Kolejna kwestia dyskusyjna. Wcześniejsze testy empiryczne podobieństwa instytucjonalnego były realizowane według innej metodologii i służyły odmiennym celom badawczym nastawionym na porównania międzynarodowe. Występuje wyraźny rozdźwięk teoretyczny i empiryczny między wcześniejszymi badaniami „kapitalizmu patchworkowego” a nową konceptualizacją. Dodatkowo, nowy materiał empiryczny w największym zakresie opiera się na polskich badaniach, co może rodzić zarzuty o generalizację w zbyt małym stopniu uwzględniające specyfikę państw bądź subregionów geograficznych EŚW. W takim kontekście można odczuć niedosyt rozróż-

nienia między uogólnieniami dotyczącymi Polski oraz innych krajów regionu (być może wskazana jest większa precyzja narracji w tym zakresie lub odwołanie się do większej ilości badań dotyczących innych państw regionu). Na przykład, charakteryzowane aspekty działalności TNC występują z różnym nasileniem w państwach regionu, a efekty ich działań są stopniowalne i wielowymiarowe; rozmaity jest rozkład korzyści, kosztów i konsekwencji aktywności TNC w różnych krajach oraz subregionach EŚW. Koncepcja „kapitalizmu patchworkowego” powinna dostarczać jasnych kryteriów umożliwiających charakterystykę ich specyfiki oraz miejsca w hierarchii międzynarodowego podziału pracy.

Z punktu widzenia założeń koncepcji „kapitalizmu patchworkowego” warto również dodać, że charakterystyki roli kapitału zagranicznego w EŚW wykraczają poza dodanie kolejnego wyróżnika do „typu idealnego”. Stanowią raczej zapowiedź gruntownej zmiany ram teoretycznych i metodologicznych. Wyróżnik ten ma wyjątkowy ciężar gatunkowy na tle innych cech „kapitalizmu patchworkowego”. Wcześniejsze badania skupiały się na mierzeniu instytucjonalnych podobieństw 11 krajów EŚW do wybranych modeli kapitalizmu w „starych” państwach członkowskich UE. Wpływ „graczy zewnętrznych” na ustroje krajów EŚW (badany w politologii i socjologii w ramach dyskusji o „europeizacji”) nie był znacząco uwzględniany. Jednak ze względu na zasoby tych „graczy” w praktyce także inne wyróżniki „idealnego kapitalizmu patchworkowego” zmieniają swój charakter i wskazane jest formułowanie pytań badawczych w stylu: W jaki sposób „gracze zewnętrzni”, tj. reguły obowiązujące w UE, wpływają na podstawowe instytucje tworzące porządek społeczno-gospodarczy? Jak powiązania z krajami „rdzenia” wpływają na architekturę instytucjonalną krajów EŚW?

Przykładowo, można przyjąć w oparciu o wyniki dotychczasowych badań, że ich wpływ był znacząco odmienny w sferze finansowania inwestycji, stosunków przemysłowych bądź edukacji i szkolnictwa zawodowego. Przytoczone wyniki badań dotyczących następstw działalności takich „graczy” zakorzenionych w standardowej metodologii Amable nie nawiązują do wariantów kapitalizmu w ujęciu Myanta i Drahokoupila, których koncepcja ma odmienny charakter; co Autorzy podkreślają w analizach porównawczych badań nad kapitalizmem postkomunistycznym. Kwestia wpływu „graczy zewnętrznych” jest częścią większej całości potrzebnych modyfikacji. Narastanie tendencji autorytarnych, populistycznych i nacjonalistycznych w ostatnich latach wymaga zwrócenia większej uwagi na liderów partyjnych i działania polityczne przekształcające instytucje. W znacznej mierze tendencje te stanowią odreagowanie na zależność regionu od pogarszających się zewnętrznych uwarunkowań (słabości kapitału krajowego w relacjach z kapitałem zagranicznym,

następstw emigracji zarobkowej, transferowania różnych kryzysów z UE, ograniczonej sprawności Unii osłabianej przez tendencje odśrodkowe, kryzysy tożsamości narodowej itd.). W postkomunistycznych krajach EŚW jako remedium na takie wyzwania odrodziła się zakorzeniona historycznie tendencja do budowy państwa autokratycznego i etatyzmu. Stanowi ona nową odsłonę poszukiwań ekonomii rozwoju dyskutującej zasoby niezbędne dla przyspieszenia modernizacji gospodarczej jako substytutu słabego sektora prywatnego i zamożnych klas średnich (zob. prace Gerschenkrona czy Galtunga bądź analizujące różne wersje „państwa rozwojowego”). Zwłaszcza że wzrost roli państwa występuje powszechnie również w najwyżej rozwiniętych państwach zachodnich, co w bezprecedensowej skali przyspieszyła reakcja na pandemię COVID-19, strategiczna konkurencja USA i Chin, a także wojna w Ukrainie oraz wyzwania związane z polityką energetyczną i klimatyczną [Kołodko 2022; Nölke 2022].

Perspektywa odmian kapitalizmu zakładała stabilność architektury instytucjonalnej, co nadawało jej charakter technokratyczny, funkcjonalistyczny i statyczny zarówno w wymiarze państw narodowych, jak i stosunków międzynarodowych. Wydarzenia ostatnich lat potwierdzają potrzebę większego skupienia się na „aktorach” polityki i gospodarki zmieniających tę architekturę: charakteryzowania roli przywódców i ideologii, dominujących koalicji interesów, modeli regulacji konfliktów itd.<sup>4</sup>. Można odnieść wrażenie, że chociaż nowa konceptualizacja „kapitalizmu patchworkowego” poświęca więcej uwagi społeczno-politycznym wymiarom specyfiki regionu wynikającym z zachowań głównych aktorów zmian instytucjonalnych (elit przełomu i elit adaptacji, „beneficjentów” transformacji, zwolenników i przeciwników modernizacji itd.), to w obecnej wersji w większości skupiona jest ona na Polsce. Potrzebne jest poszerzenie tego rodzaju analiz na inne kraje EŚW, w tym m.in. zwracających uwagę na procesy „oligarchizacji” w regionie bazujące na mechanizmach wskazanych przez Offe, jak tworzenie i obsadzanie kluczowych instytucji politycznych czy nawiązywanie do tradycji etatystycznych oraz państwowo-socjalistycznej przeszłości [Grzymała-Busse 2022].

Ze względu na nowe wyzwania geopolityczne, zwłaszcza wojnę w Ukrainie, zdecydowanie rośnie także znaczenie powiązań polityki państwa narodowego i polityki międzynarodowej (w tym regionie zwykle znacząco, a niekiedy rozstrzygająco

---

<sup>4</sup> Niektórzy badacze uważają, że teoria różnorodności kapitalizmu powinna bazować na politycznej teorii instytucji i odejścia od koncentracji na przedsiębiorstwach w kierunku większej integracji politycznych i gospodarczych aspektów zmian instytucjonalnych [zob. Amable, Palomarini 2009]. Podkreślana jest także potrzeba bardziej socjologicznego i „konstruktywistycznego” postrzegania instytucji, charakteryzująca sposoby, jakimi aktorzy zmieniają ich architekturę [Deeg, Jackson 2007].

wpływających na zmiany ustrojowe). W takim kontekście ważną częścią projektu badawczego Autorów jest odpowiedź na pytanie, dlaczego nie doszło do szerokiego zinternalizowania wartości kulturowych wspierających kapitalistyczną ośnowę?

Teza o trwałości wzorów kulturowych i ich wielopokoleniowej reprodukcji, podobnie jak stabilność struktury klasowej, wymaga jednak weryfikacji uwzględniającej nowe tendencje generacyjne i społeczne (np. w sferze kwestii obyczajowych, zmierzchu klasy robotniczej, erozji i rozwarstwienia klasy chłopskiej czy prekaryzacji).

Zasadne wydaje się uwzględnienie niemal zupełnie pominiętej roli Kościoła katolickiego, innych instytucji wyznaniowych i religii w budowie „kapitalizmu patchworkowego” [Hryniewicz 2022].

Reasumując, nowa konceptualizacja „kapitalizmu patchworkowego” ma duży potencjał poznawczy. Wymaga jednak doprecyzowania, w tym odpowiedzi na sformułowane pytania i wątpliwości. Stanowi potwierdzenie istotnego waloru kryzysów, które sprzyjają otwartości na nowe perspektywy badawcze pojawiające się w związku z krytyką i osłabieniem dominujących poglądów, uznawanych niekiedy za niekwestionowane dogmaty. Przedstawione w jej ramach wnioski są znacznie bardziej krytyczne niż we wcześniejszych wersjach tej koncepcji, czego przykładem jest teza o entropijnym „dryfie rozwojowym” kapitalizmu patchworkowego (z optymistycznym podkreśleniem wysokiego potencjału adaptacji tego wariantu kapitalizmu do radykalnych zmian zewnętrznych i wewnętrznych). Dalszy rozwój koncepcji może odegrać ważną rolę w debacie o szansach oraz zagrożeniach rozwojowych Polski i innych państw EŚW w przechodzeniu do czwartej rewolucji przemysłowej, reindustrializacji UE po pandemii bądź wykorzystaniu położenia frontowego regionu w obliczu wojny w Ukrainie i perspektyw odbudowy tego państwa.

## Bibliografia

- Gardawski, J. (red.) (2009). *Polacy pracujący a kryzys fordyzmu*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Gardawski, J. et al. (2013). *Rzemieślnicy i biznesmeni*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Gardawski, J., Rapacki, R. (2021). ‘Patchwork Capitalism in Central and Eastern Europe – a New Conceptualization’, *Warsaw Forum of Economic Sociology*, 24.
- Judt, T. (2012). *Wielkie złudzenie? Esej o Europie*, Poznań: Rebis.
- Lane, D., Myant, M. (2007). *Varieties of Capitalism in Post-Communist Countries*, Basingstoke, Hants: Palgrave Macmillan.

- Parlament Europejski (2022a). <https://www.europarl.europa.eu/news/pl/press-room/20220429IPR28226/poslowie-chca-dzialan-ue-chroniacych-wspolne-wartosci-na-wegrzech-i-w-polsce> (accessed: 28.04.2023).
- Parlament Europejski (2022b). <https://www.europarl.europa.eu/news/pl/press-room/20220909IPR40137/poslowie-wegry-nie-moga-juz-byc-uwazane-za-w-pelni-demokratyczne> (accessed: 28.04.2023).
- Rapacki, R. (2018). 'Czwarta rewolucja przemysłowa a kierunki ewolucji kapitalizmu patchworkowego w Polsce', w: *Świat (bez) pracy. Od fordyzmu do czwartej rewolucji przemysłowej. Księga pamiątkowa z okazji 70. rocznicy urodzin prof. Juliusza Gardawskiego*, J. Czarzasty, Cz. Kliszko (red.), Warszawa: Oficyna Wydawnicza SGH.
- Rapacki, R. (ed.) (2019a). *Diversity of Patchwork Capitalism in Central and Eastern Europe*, London and New York: Routledge.
- Rapacki, R. (red.) (2019b). *Kapitalizm patchworkowy w Polsce i w krajach Europy Środkowo-Wschodniej*, Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Sadurski, W. (2022). *A Pandemic of Populists*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Witt, M.A., Redding, G. (2013). 'Asian Business Systems: Institutional Comparison, Clusters and Implications for Varieties of Capitalism and Business Systems Theory', *Socio-Economic Review*, 11.